

УДК 81'1:82-92:070:929 Грушевський

А. В. СУПРУН

МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ МОВОМИСЛЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО-ЖУРНАЛІСТА

Об'єктом дослідження в статті став ідеологічно-психологічний тип світосприйняття М. Грушевського, що кваліфікується як медіативний. Розглянуто апелятиви «Літературно-Наукового Вістника» — мовні засоби кодування головним редактором часопису менталітету реципієнтів.

Ключові слова: *Грушевський-журналіст, медіативна мовна ментальність, вісниківські апелятиви.*

Объектом исследования в статье стал идеологически-психологический тип мировосприятия М. Грушевского, который квалифицируется как медиативный. Рассмотрены апелляции «Литературно-Научного Вестника» — языковые средства кодирования главным редактором журнала менталитета реципиентов.

Ключевые слова: *Грушевский-журналист, медиативная языковая ментальность, вестниковские апелляции.*

The object of the investigation in the article is the ideological psychological type of the word outlook of M. Grushevskiy, that it is qualified as mediocre. It is scrutinized the appeals of the «Literary-Scientific Herald» — the linguistic means of the code of the mentality of the recipients by the editor-in-chief of the herald.

Key words: *Grushevskiy-journalist, the mediocre linguistic mentality, the heralding appeals.*

Актуальність дослідження полягає в назрілій необхідності з'ясування в сучасній теорії масових комунікацій особливостей мовної ментальності Грушевського-журналіста. Метою статті є характеристика мовленнєвої експлікації медіації як способу мовомислення М. Грушевського, головного редактора часопису «Літературно-Науковий Вістник» (1907–1914, 1917–1919).

Ідеологічно-психологічний тип світосприйняття Михайла Грушевського в журналістикознавстві запропоновано кваліфікувати як медіативний [3]. Латинський термін «медіація» (український еквівалент «посередництво»), на наш погляд, максимально точно експлікує специфіку мовної ментальності вісниківського редактора, дискурс якого характеризується униканням екстрем, серединно-центричним вирішенням проблем. «В українській політичній культурі, — наголошує Людмила Павлюк, — типом класично

антиекстремної, рафіновано медіативної людини був М. Грушевський. Дискурс Грушевського — цілком медіативне — тобто таке, що мирить суперечності, згладжує опозиції (за Дж. Грабовичем...) — явище... Власне, лише так і можна описати суть Грушевського як політика і суспільного діяча. Він і державник, він і федераліст, він і прихильник національного, він і не дозволяє національному домінувати над соціальним, бо це врешті-решт (справді поважний резон!) призведе до загибелі національного» [3, с. 48–49]. Такий образ публіциста закарбований на сторінках «Літературно-Наукового Вістника».

У повсякденному житті, за свідченням дослідників, М. Грушевському не завжди вдавалося витримати рівну лінію поведінки. Так, Руслан Пиріг, посилаючись на авторитетну думку Любомира Винара, пише, що «характер у нього (Грушевського — Л.С.) був складний, він не терпів заперечень, хоча розумів вагу дискусій, значення колегіальності, але дуже не любив цього слова. З роками ці риси утвердилися, в тому числі й у справах керування такою інституцією, як НТШ. Зрештою це спричинило в 1913 р. резонансний конфлікт у товаристві» [4, с. 18–19].

Давно доведено, що образ автора і сам автор — субстанції не завжди тотожні. На наш погляд, кожен конкретний випадок такого дисонансу повинен бути каузований вагомими чинниками. Адже публіцист не довільно використовує ті чи інші словесновиразові засоби. «У межах цілісної організації публіцистичного/журналістського твору, — висновує Володимир Шкляр, — важливі не стільки елементи самі по собі, скільки їх роль і функція. Вартість мовного і мовленнєвого засобу визначається тим, наскільки ним прояснюється авторська думка = ідея» [8, с. 9–10].

Ми цілком погоджуємося з міркуваннями Л. Павлюк: «Для розуміння Грушевського-політика найсуттєвіше, очевидно, те, що медіативними стратегіями він намагається вирішити проблему єднання, розширення Аудиторії» [3, с. 50]. І в першу чергу консолідування в єдине ціле двох розірваних, розрізнених частин української землі. Утім, поведінка концептуального співробітництва вісниківського редактора, за нашими спостереженнями, має й інші причини, закорінені в глибини мовної ментальності українського етносу.

Дослідники українського національного характеру щоразу підкреслюють відсутність агресивної активності, м'яку споглядальність українців (О. Кульчицький), їхню втечу від життя в душу і долю (М. Шлемкевич), замалу роль раціонально-вольової компоненти (В. Храмова), брак здобувчої агресивності (Я. Радевич-Винницький) у поведінковому інваріанті українофонів.

«Соціопсихічний аспект української нації, — пише Олександр Кульчицький, — виявляє її селянську структуру. Із неї виникає схильність до творення малих і інтимних груп типу, — щоб ужити термінології *Tonnies-a*, — «спільнот», що характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на

«симпатії», «спочуванні», «приятні» та «взаємовирозумінні», а не на раціонально обґрунтованому змаганні до розумово продуманої спільної мети і спільних завдань, як у широких групах типу «спілки». Групи типу спільнот не вимагали та не розвивали активних настанов, навпаки давали радше почин настановам рефлексивним, зверненим на власне нутро, що його зглиблення і пізнання буває явищем паралельним до розуміння близьких і друзів» [2, с. 54]. Грушевський-історик, звичайно ж, знав ці висновки свого колеги. Грушевський-публіцист не міг не скористатися ними, вибудовуючи свою журналістську стратегію з урахуванням ментальних особливостей сприйняття інформації українського етносу. Розглянемо мовні засоби кодування менталітету реципієнтів «Літературно-Наукового Вісника» його головним редактором, зокрема вісниківські апелятиви.

Визнаючи медіативність однією з ознак українського менталітету, М. Грушевський вибудовує вісниківський континуум з декларацією «Ми — толерантності, Ми — розуміння — Їх» [3, с. 50–51]. Взаєморозуміння між публіцистом й адресатами «Літературно-Наукового Вісника» досягається завдяки широкому використанню апелятивів. Їхню роль у налагодженні комфортної комунікації підкреслюють сучасні теоретики журналістико-знавства В. В. Різун, Н. Ф. Непийвода, В. М. Корнєєв у колективній монографії «Лінгвістика впливу», де, зокрема, зауважено: «Зважаючи на національну інтровертованість та індивідуалізм, варто вживати мовні формули типу у нас з вами, ми, наш, своє, мій, для себе...» [5, с. 81–82].

З-поміж вісниківських апелятивів М. Грушевського на особливу увагу заслуговує номінант «читач». Відповідний контекст засвідчує, що читач у дискурсі Великого Українця — фігура компетентна (В лютім ст.ст. були закладені два меморіяли, звісні читачам Літ.-Наук. Вісника... (М. Гр., К.п. і укр.: 247; тут і далі цитуємо, зберігаючи мовленнєві особливості оригіналу); активна, діяльна (Деякі чисто технічні бажання і прошення нашої адміністрації читачі наші знайдуть в оповістках нашої контори в сій і дальшій книжці (М. Гр., До наш. чит.: 228)); товариська (Велику радість приносила нам свідомість, що з року на рік довкола нас росте і множить ся «читатель-друг», як у Галичині так і в Росії, і з довірем і симпатією приймає наше слово і змагання до національного подвигнення нашого народу... (М. Гр., До наш.чит.:227)); уважна (Сї статї викликали відгомін в пресї й справа книжної української мови стала предметом публіцистичних дебат, як то наші читачі бачили хоч би з новинки в попередній книжці Літ.наук. Вісника (стор.64) (М. Гр., 3 ж. і п. Н. «пря»:86)); тямуща, кмітлива (...Читачі сеї «діскусії», які інтересували ся ЛНВісником, самі потраплять оцінити, на скільки оправдані або неоправдані ті закиди (М. Гр., На укр.т. Іще про н.:393); терпима, толерантна (Тому читачі наші, думаю, не будуть нарікати, коли я подам цілий сей уривок згаданого огляду... (М. Гр., 3 ж. і п. Н. «пря»:89)); критично мисляча (...Хоч як виглядало дивно для глядача трохи

обзнайомленого з обома сторонами се примилування польських клериків, аграріїв і промисловців до теоретиків російського лібералізму (М. Гр., 3 б.хв.:145)). Таке позиціонування читача здійснене Грушевським-журналістом, звісно, в контексті медіативних стратегій.

Серед апелятивів констатуємо також описові звороти: Тому хотів би я отсими замітками звернути увагу всіх уважних до наших національних, культурних і політичних перспектив членів нашої суспільности на сю небезпечну сторону нашого життя (М. Гр., На укр.т. Б. і д.: 440); Нехай отже не опадають руки, не слабнуть серця тих, що «ділають» тепер і запалюють наоколо себе все нові і нові серця святим огнем одушевленої любови до свого народу, його розвитку й поступу (М. Гр., Антр.: 121).

Конотація цих апелятивів, як бачимо, цілком позитивна. І лише один раз адресоване реципієнтові нейтральне звернення: Тим же, що не поінтересували ся досі ЛНВістником на стільки щоб мати про нього понятие, лишаємо вірити на слово дописувателям «Діла», що ЛНВістник останніми роками подупав, стратив значінне, розігнав співробітників, і так далі (М. Гр., На укр.т. Іще про н.:393). Зауважимо, що навіть цей один-єдиний далекий від позитива інтекст не має агресивного характеру. «Якби Грушевський, Кравчук або Кучма вирішили влізти на танк, — розмірковує Олександр Стражний, — видовище було б вельми комічним — агресія й насильство українському світогляду не властиві» [6, с. 286–287].

«Зброєю» вісниківського редактора, який з науковою скрупульозністю з'ясував цей ментальний пріоритет рідного етносу, стає медіативний дискурс з певними самобутніми апелятивами. З-поміж них вирізняються конкретні адресати публіцистичного мовлення, наприклад: ...Ми сподіваємось, що широкі демократичні круги нашого громадянства: організоване селянство, робітництво й усякі публичні інституції підтримають наш старий журнал в його бажанню послужити як найкраще нашому народови в сей трудний і відповідальний момент (М. Гр., Від ред.:3–4); Я думаю, що галицька суспільність... прийме зі співчутем ту щирю пораду, яку я хотів дати їй в сих замітках (М. Гр., 3 б.хв. Гал. і Укр.:496).

Утім, конкретика звужує межі комунікації. Тому вісниківський адресат М. Грушевського часто постає як образ узагальнений: Коли б хто схотів для сього паралелі в російським житю, я назву напр. петербурський археологічний інститут... (М. Гр., Чи не спр.:422); ...Там охочі знайдуть подробиці, в які тут не мав я заміру входити (М. Гр., На укр.т. Н.п.:134).

Завдяки зазначеним апелятивам «адресат стає «дійовою особою» дискурсу» [7, с. 156] і навіть вступає в діалог з автором, що знайшло відображення в таких фрагментах публіцистичного дискурсу: Се може комусь здатися претенсiональним, що хочемо рівнятися з найщедріше обдарованими матерiальними й духовними багатствами народами, але претенсiйности в тiм властиво нема (М. Гр., На п.ст.:87); Може де що з моїх слів когось

вразить неприємно, але прошу пам'ятати, що в мені говорить не якийсь льокальний патріотизм український, а свідомість незвичайної ваги моменту і небезпечних можливостей не тільки для України, а й для Галичини (М. Гр., 3 б.хв. Гал. і Укр.:496).

У контексті медіативних стратегій вибудовуються й апеляції журналіста до читача його кореспонденцій, що рідко мають форму прямих імперативів, як-от: Див. працю Истрина... (М. Гр., С.укр.к.:55); Пор. мою статтю в XI кн. Л.Н.В. за 1909 р. (М. Гр., На укр.т. 3 нов.д.:52); Киньмо лише оком на попереднє столітє, що сими днями закінчило ся... (М. Гр., На п.ст.:78). У функції беззастережних рекомендацій до дії, зазвичай, функціонують загальноприйняті лексично збіднені мовні одиниці, що допомагають реципієнтові зорієнтуватися в повідомлюваній інформації.

Вельми рідко зі сторінок «Літературно-Наукового Вісника» звучать заклики Михайла Грушевського, вербалізовані дієсловами наказового способу, як у такому інтексті: Розвинемо насамперед почутє поважання перед національним обовязком і перед національною культурою серед самого українського суспільства, щоб потім жадати такого поважання від чужих. Сотворім перше справжні національні сили у себе і тоді демонструймо їх urbi et orbi. Бо — памятаймо — ми репрезентуємо великий народ, і повинні репрезентувати його гідно, достойно! (М. Гр., На укр.т. Н.п.:140).

І навіть тут враження від категоричності дієслів «сотворім», «пам'ятаймо» ослаблюється через сусідство дієслів «розвинемо», «повинні репрезентувати», що нібито виконують функцію дієслів наказового способу та насправді мають форму дієслів майбутнього часу й інфінітива.

Останні з розглянутих вище дієслівних апелятивів домінують у дискурсі Великого Українця. Такими прихованими імперативами вісниківський редактор знімає категоричність вислову, не властиву українському менталітетові (пор.: Викрешем огню з холодної, тяжкої, омертвілої української маси сталевим огнем наукової мисли!... (М. Гр., Чи не спр.:425); Але свою путь на сїм шляху мусимо верстати ми самі (М. Гр., На укр.т. Н.хв.:30); Передо всім не треба забувати, що Харків на просьвітний центр видвингено стараннями самої місцевої, української інтелігенції, не уряду... (М. Гр., На п.ст.:80)).

Об'єктом прихованого імператива є: а) пам'ять реципієнта (Читачі може пригадують собі сю рецензію й мої замітки (М. Гр., На укр.т. Ще пр.к.:123)); б) інтелект читача (Я вважав потрібним спинити ся трохи над сим, для богатьох мабуть і так ясним питаннем, бо не хотїв би, щоб легко-важні гадки про значінне поменьших культур чи літератур закоринювало ся у нас (М. Гр., На укр.т. Іще про н.:398)); в) почуття адресата (...Ми мусимо відізвати ся до співчутя нашої суспільности та числити не тільки на моральну, а й на матеріальну поміч в виді збільшення передплати (М. Гр., До н.чит.:VI–VII)); г) увага реципієнта (На деяких сторонах сього процесу, що

безпосередно дотикає Галичини й її відносин до російської України, хоч у нас разом спинити увагу читачів (М. Гр., З б.хв. Гал. і Укр.:489)) тощо.

Медіативність вісниківського дискурсу каузує й специфіку кореспондування апелятивів-займенників. Лише зрідка — Ви, наприклад: Коли Ви читаєте ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до московської держави... (М. Гр., 250 л.:1).

Медіацією як структурним принципом запрограмоване домінантне місце у вісниківській комунікації М. Грушевського займенника І ос.мн. (матеріально вираженого або представленого нульовою позицією), репрезентованого у відповідному контексті: ми й досі все ще мало знаємо (М. Гр., В с.рок.:8); св'ятували ми недавно (М. Гр., На п.ст.:79); як всі знаємо (М. Гр., На п.ст.:78); у нас народила ся українська наука (М. Гр., На укр.т. З.нов.:61-62); ми можемо помічати (М. Гр., Укр.-р.л.в.:78); ми кинемо оком на головні моменти (М. Гр., Укр. р.л.в.:76); ми будьмо певні (М. Гр., Антр.:120); низше поговоримо (М. Гр., С.укр.к.:214); ми бачимо (М. Гр., С.укр.к.:217); нам звісні (М. Гр., Укр. і п.дн.:2); не можуть тішити нас (М. Гр., Укр. і п.дн.:8); те саме бачили ми (М. Гр., С.укр.к.: 42); про них будемо говорити низше (М. Гр., С.укр.к.:215), як бачимо (М. Гр., На укр.т. Н.п.:132) та ін.

Ці приклади солідарності публіциста з адресатом його статей не слід плутати з випадками, коли особова форма репрезентує особу мовця, т.зв. «авторське ми». Проте феномен полягає в тому, що й ці парентези автора зорієнтовані на налагодження зв'язку з читачем і ненав'язливо апелюють до його уваги, пам'яті, почуттів: Меморіал вийшов «на правах рукописи», то значить зістаєть ся виданням дуже рідким, мало приступним. Тому ми уважаємо потрібним ближше познайомити з ним наших читачів (М. Гр., Мем. П.А.:160).

Окрім мовних засобів вираження комунікаторів вісниківського дискурсу, розрізняємо мовні засоби усунення експліцитної інформації про них, що, однак, не заважає останнім виконувати роль медіативних апелятивів. Ідеться про такі неособові мовні одиниці: як відомо (М. Гр., На укр.т. В рос.д.:85); досить пригадати (М. Гр., З ж. і п. Н.»пря»:89); розумієть ся (М. Гр., На укр.т. Н.п.:134); се треба сказати вже раз (М. Гр., На. укр.т. З нов.:62); нема чого й думати (М. Гр., С.укр.к.:219) тощо.

Таким чином, усталені в журналістикознавстві традиції розгляду діалогічності «Літературно-Наукового Вісника» (наприклад: «Безумовно, у своєму розумінні адресата як активного діяча, особистості, здатної до свідомого втілення певних ідеалів, автори журналу, зокрема М. Грушевський, значно випереджали час» [1, с. 31] вважаємо на доцільне доповнити тезою про врахування головним редактором ЛНВ особливостей мовної ментальності реципієнтів, що знаходить вираження, зокрема, у специфіці вісниківських апелятивів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бутиріна М. В. Комунікативні фактори функціонування публіцистичних текстів (на матеріалі журналів «Літературно-науковий вісник» і «Питання філософії та психології») : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 — журналістика / Бутиріна Марія Валеріївна. — Дніпропетровськ, 2001. — 165 с.
2. Кульчицький О. Світовідчуження українця / професор доктор О. Кульчицький // Українська душа / відп. ред. докт. філос. наук Вікторія Храмова. — К. : Фенікс, 1992. — С.48-65.
3. Павлюк А.С. Структурно-семантична організація дискусійно-полемічного дискурсу (за матеріалами української політичної публіцистики 1-ї пол. 20-го ст.) : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 — журналістика / Павлюк Людмила Степанівна. — К., 1996. — 162 с.
4. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський / Руслан Пиріг. — К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. — 63 с.: іл. — (Стозір'я. Б-ка укр. родини: Історики. Державні діячі. Дипломати). — Рез. англ.
5. Різун В. В. Лінгвістика впливу : монографія / В. В. Різун, Н.Ф. Непийвода, В.М. Корнєєв. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. — 148 с.
6. Стражний О.С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / Олександр Стражний. — К. : Книга, 2009. — 368 с.: іл.
7. Супрун А.В. Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова : монографія / Людмила Супрун. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — 184 с.
8. Шкляр В. Образ автора: композиційно-мовленнєвий аспект / Володимир Шкляр // Образ. — 2009. — Вип. 10. — С. 9-10.

Умовні скорочення

- М. Гр., Антр. — Грушевський М. Антракт / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLI. — Книжка I. — С.116–121.
- М. Гр., Від ред. — Грушевський М. Від Редакції // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. — Том LXXIII. — Книжка I. — С.3–4.
- М. Гр., В с.рок. — Грушевський М. В сімдесяти роковини Кирило-методіївської справи / М. Грушевський // ЛНВ. — 1917. — Річник XVIII. — Том LXVII. — Книжка I. — С.8–13.
- М. Гр., 250 літ — Грушевський М. 250 літ / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXV. — Книжка I. — С.1–6.
- М. Гр., Д.н.ч. — Грушевський М. До наших читачів в Росії / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1907. — Річник X. — Том XXXVII. — Книжка I. — С.1–6.
- М. Гр., До наш.чит. — Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLIV. — Книжка XI. — С.225–228.
- М. Гр., До н.чит. — Грушевський М. До наших читачів в Галичині / М. Грушевський // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXVI. — С.V–VII.
- М. Гр., З 6.хв. — Грушевський М. З біжучої хвилі / М. Грушевський // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXVI. — Книжка X. — С.145–149.
- М. Гр., З 6.хв. Гал. і Укр. — Грушевський М. З біжучої хвилі. Галичина і Україна

- / М. Грушевський // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXVI. — Книжка XII. — С.489–496.
- М. Гр., З б.хв. П.р.р.к. — Грушевський М. З біжучої хвилі. Перша річниця російської конституції / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXVI. — Книжка XI. — С.327–331.
- М. Гр., З ж. і п. Н. “пря” — Грушевський М. З життя і письменства. (Нова «пря» про українсько-руську книжну мову) / М. Грушевський // ЛНВ. — 1899. — Річник II. — Том VI. — Книжка V. — С.85–92.
- М. Гр., К.-н.рух — Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLI. — Книжка II. — С.282–296; Книжка III. — С.491–506; Том XLII. — Книжка IV. — С.87–107; Книжка VI. — С.438–458; Том XLIII. — Книжка VIII. — С.208–228; Книжка IX. — С.428–450.
- М. Гр., К.п. і укр. — Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXX. — Книжка VI. — С.245–258.
- М. Гр., Мем.П.А. — Грушевський М. Меморіал Петербурської Академії в справі свободи української мови в Росії / М. Грушевський // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXX. — Книжка V. — С.160–163.
- М. Гр., На п.ст. — Грушевський М. На порозі століття. (Присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // ЛНВ. — 1901. — Річник IV. — Том XIII. — Книжка II. — С.77–87.
- М. Гр., На укр.т. Б. і д. — Грушевський М. На українські теми. Батьки і діти / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1913. — Річник XVI. — Том LXI. — Книжка III. — С.434–441.
- М. Гр., На укр.т. В рос.д. — Грушевський М. На українські теми. В російському диліжансі / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1910. — Річник XIII. — Том LII. — Книжка X. — С.84–90.
- М. Гр., На укр.т. З нов. — Грушевський М. На українські теми. Замість новорічної / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1911. — Річник XIV. — Том LIII. — Книжка I. — С.57–66.
- М. Гр., На укр.т. З нов.д. — Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1910. — Річник XIII. — Том XLIX. — Книжка I. — С.43–56.
- М. Гр., На укр.т. Ще про н. — Грушевський М. На українські теми. Ще про наше культурне життя / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1911. — Річник XIV. — Том LIII. — Книжка II. — С.392–403.
- М. Гр., На укр.т. Н.п. — Грушевський М. На українські теми. Не пора / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLIII. — Книжка VII. — С.130–140.
- М. Гр., На укр.т. Н.хв. — Грушевський М. На українські теми. Нова хвиля / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1914. — Річник XVII. — Том LXV. — Книжка I. — С.22–30.
- М. Гр., На укр.т. Укр.д. — Грушевський М. На українські теми. Українська дебата / М. Грушевський // ЛНВ. — 1913. — Річник XVI. — Том LXIII. — Книжка VII–VIII. — С.153–161.
- М. Гр., На укр.т. Ще пр.к. — Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLIV. — Книжка X. — С.121–136.

М. Гр., С.укр.к. — Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1907. — Річник X. — Том XXXVII. — Книжка I. — С.42–57; Книжка II. — С.213–220; Книжка III. — С.408–418.

М. Гр., Укр. і п.дн. — Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXX. — Книжка IV. — С.1–10.

М. Гр., Укр.окр. — Грушевський М. Україна окремішна / М. Грушевський // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. — Том LXXIII. — Книжка I. — С.10–19.

М. Гр., Укр.-р.л.в. — Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу. Відчит проф. Михайла Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на памятку столітних роковин відродження українсько-руської літератури // ЛНВ. — 1898. — Том IV. — Книжка XI. — С.75–81.

М. Гр., Чи не спр. — Грушевський М. Чи не спроможемось? / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1907. — Річник X. — Том XL. — Книжка XII. — С.418–425.

Надійшла до редколегії 05.03.2010 р.